

Wat de coronacrisis kan betekenen voor het onderwijs

Geschreven door Roel Meijvis voor LOBO, april 2020.

Februari dit jaar schreef Hester IJsseling in haar essay in Trouw over het belang van de ‘onderbreking’ in het onderwijs. Dit moment van plotselinge onderbreking is zo interessant volgens haar omdat ‘juist daar waar de werkelijkheid aan onze greep ontsnapt de ruimte zit waarin kinderen hun eigen weg kunnen vinden en een echt mens kunnen worden.’ En sterker nog: “Daar zit de vrijheid. Die barsten in onze plannen zijn geen vloek maar een zegen.”¹ Het ambacht van docentzijn, aldus IJsseling, zit hem niet (alleen) in het bezitten van didactische kennis en vaardigheden, maar komt juist aan op hoe je omgaat met de momenten waarop je plotseling hebt af te wijken van die kennis en vaardigheden. Vrij naar John Lennon (en, vooruit, ook een beetje naar Acda & De Munnik), kunnen we deze positie dus als volgt samenvatten: Onderwijs is wat gebeurt, terwijl je andere plannen maakt.

In februari kon IJsseling nog niet voorspellen dat deze onderwijsanalyse twee maanden later een schitterend pleidooi zou worden dat niet alleen toepasbaar is op het domein van onderwijs alleen, maar toepasbaar is op de hele samenleving. Want hoewel er in haar essay nog sprake is van ‘onschuldige’ alledaagse onderbrekingen – “Een regenboog! Een kind gooit met een stoel. Er gaan er twee met elkaar op de vuist. In het nieuws was er een terroristische aanslag. De wc zit vol met rollen wc-papier.” – zien we onszelf nu geconfronteerd met een ‘onderbreking’ op wereldschaal, een onderbreking met ontegenzeggelijk grote gevolgen. Het is wat we met de Sloveense cultuurfilosoof Slavoj Žižek niet een onderbreking, maar een *gebeurtenis* zouden kunnen noemen: een ‘point of no return’ dat alle betekenis doet veranderen en ons hele dagelijkse leven overhoopgooit. En dat is goed nieuws. Of tenminste: dat kan het zijn.

Op een bepaalde manier sluit het essay van IJsseling goed aan bij wat ik schreef in ‘Oog voor het bijzondere’.² Het ware docentschap floreert niet zozeer in het kunnen toepassen van algemene vaardigheden en theorieën, maar in de ontmoeting tussen twee mensen. Juist op die momenten, in ‘het bijzondere geval’, kun je écht iets betekenen als docent, als mens. Ook is er een vergelijking te trekken met de wijze waarop Gert Biesta in die tekst verschijnt, die het moment van conflict, van confrontatie met de wereld, tot het kernpunt van zijn idee over onderwijs maakt en daarom in het ontwikkelen van een volwassen omgang met vrijheid ook de hoofdtaak van het onderwijs ziet. Welnu: proppen we de gehele wereldbevolking – op gepaste afstand van elkaar – in een klaslokaal (en er zijn er die 30 kinderen al te veel vinden), dan kan de ‘onderbreking’ die de huidige pandemie teweeg heeft gebracht maar één ding betekenen: tijd om te leren.

¹ Zie: <https://www.trouw.nl/onderwijs/laat-leraren-openhartig-zijn-dan-komt-de-ziel-van-het-onderwijs-weer-in-beeld~becc7ff/>

² Zie: <https://www.paboweb.nl/posts/2349>

Ook in deze situatie, ook al vergt het wat meer moeite dan in de voorbeelden die IJsseling zelf geeft, moeten we de onderbreking ‘niet als vloek maar als zegen’ omarmen. Want ook, of misschien wel *juist* in deze situatie zijn we vrij. Niet vrij in de mate waarin we ‘biologisch’ geraakt worden door het virus, maar wel vrij in de wijze waarop we ons tot het virus verhouden en vrij in de manier waarop we ertegen strijden. Dus wat gaan we doen? Wat gaan we bedenken? Wat gaan we geven? En aan wie? Wat gaan we vragen? Wie gaan we helpen? En waarom? Zijn wij de wc-papier hamsterenden of de vrijwillig oppassenden? De kop in het zand stekenden of de massaal voor de hulpverleners klappenden? Wie zijn ‘wij’ eigenlijk? En wie zijn ‘zij’ überhaupt nog, nu ‘zij’ aan dezelfde vijand ten onder gaan?

Het is een spannende tijd en een tijd waarin slachtoffers vallen. Maar het is ook een tijd die mogelijkheden biedt. Precies *omdat* we ‘onderbroken’ worden. Want het wankelt, het piept en het kraakt; het staat op omvallen. Alles. Onze manier van denken, van handelen, van oordelen en van verdelen. En alles wat omvalt kan twee kanten op vallen. Kop of munt. We liggen niet langer stil, onbeweeglijk, op een en dezelfde zijde van de munt, maar we tollen. En dat betekent ook dat we op de andere zijde terecht kunnen komen – nu meer dan ooit. Precies hierom deed ik onlangs in het Parool de volgende oproep om in verzet te komen:

“Schrijf mee aan de geschiedenis. Kom in verzet. Alleen al door thuis te blijven. Door online les te geven of door manieren te vinden om veilig in contact te komen met eenzame ouderen. En als je niet direct iets kan bijdragen, haal dan op zijn mist alles uit je dag en maak het leven het waard hartstochtelijk voor te strijden – dat is pas een eerbetoon aan de helden van de zorg. Handel dus waar mogelijk, maar trek je zelf vooral ook terug in twijfel; neem de tijd om het even niet te weten en je prioriteiten te herzien. Hysterisch is juist die reactie die krampachtig probeert te doen alsof er niets aan de hand is en met man en macht de banaliteit van alledag probeert te handhaven. Ontken de situatie niet, maar neem hem op je door jezelf te blijven informeren en door anderen aan te moedigen zich te informeren en vraag jezelf af of het goed is wat je doet.”³

Vrijheid en verantwoordelijkheid

Hoewel dat stuk nogal moralistisch overkomt, hecht ik een groot belang aan deze boodschap. Het stuk moet alleen niet begrepen worden als een Manifest der Positivo’s, maar als een oproep; als een appel. Stiekem ben ik zelf vrij cynisch over de wijze waarop straks alles weer hervat zal worden als we zijn uitgetold, maar het punt is: dat hoeft niet zo te zijn. Dat de mens het nooit leert, dat de geschiedenis zich

³ Zie: <https://www.parool.nl/columns-opinie/laten-we-vol-hartstocht-strijden-voor-ander-leven-na-corona~ba90c5cdd/>

herhaalt en we dezelfde fouten keer op keer maken, is een stelling over hoe het tot nog toe was, een stelling die je kan meenemen in je voorspelling over hoe het gaat zijn, zeker, maar het hoeft niet noodzakelijk zo te zijn. In plaats van toe te geven aan dat cynisme (dat zichzelf op den duur altijd rechtvaardigt en door deze cirkelredenering inderdaad de geschiedenis laat herhalen), hebben we onze verantwoordelijkheid te nemen voor de meest ideale uitkomst.

Zowel bij IJsseling als bij Biesta zien we dat uiteindelijk de vrijheid op het spel staat. Echter, zonder een notie van verantwoordelijkheid is vrijheid precies het lege modewoord zoals het gebruikt wordt in hippe reclameslogans voor de een of andere schoen. De ‘volwassen omgang met vrijheid’ van Biesta is precies het leren inzien dat – juist *omdat* je vrij bent! – niet alles geoorloofd is, maar dat je verantwoordelijk bent voor je daden, ál je daden. Daarom is een situatie als deze (maar eigenlijk geen enkele) niet te beantwoorden met onverschilligheid. Je hebt hem actief ‘op je te nemen’. Vrij zijn, op die manier waarop je de volledige verantwoordelijkheid van je handelen probeert te doorleven, is geen ‘makkie’ – maar desondanks wel onze plicht. Niet voor niets zegt Jean-Paul Sartre – toch een van dé ‘vrijheidsfilosofen’ – dat de mens *veroordeeld* is vrij te zijn.⁴

Vandaar mijn oproep om – tegen beter (lees: cynischer) weten in – in verzet te komen. Als ‘moderne mensen’ zijn we in hoge mate bewust van de geschiedenis. Daardoor beleven we elke grote gebeurtenis ook altijd al meteen als een bladzijde in de slordig gekafte geschiedenisboeken van volgende generaties. Dit bewustzijn kan inderdaad leiden tot een cynische houding, maar laten we in plaats daarvan deze reflexiviteit omarmen en onszelf de vraag stellen: hoe, niet *oneigentijds* – zoals Friedrich Nietzsche de ‘normaal’ zo terechte vraag formuleerde – maar juist *tijds* te zijn; hoe te handelen in het volle besef van de historiciteit van de huidige situatie?

De mens als knooppunt van betrekkingen

Uit diezelfde *Oneigentijdse beschouwingen* van Nietzsche citeerde ik in ‘Oog voor het bijzondere’ de passage waarin hij stelt dat de ware opvoeder niet anders kan zijn dan je bevrijder.⁵ Dit omdat de ware opvoeder, en dus ook de ‘ideale docent’, je helpt een antwoord te vinden op de oudste les van de filosofie: ‘Ken zelve’. In *Over het nut en nadeel van geschiedenis voor het leven* haalt Nietzsche de pre-socratische filosoof Heraclitus aan over het Ken Uzelve. Hij stelt dat het een moeilijk gebod is omdat het niets uitlegt, maar alleen aanwijst.⁶ Nietzsche stelt dan vervolgens de vraag: waar wijst het ons dan op? Zijn antwoord lijkt te liggen in een tot bezinning komen, in een bewustwording van werkelijke behoeften tegenover schijnbehoeften. In *Oneigentijdse beschouwingen* introduceert Nietzsche dit als wat hij noemt de ‘fundamentele wet van jezelf’:

⁴ Jean-Paul Sartre, *Het zijn en het niet*, 682.

⁵ Friedrich Nietzsche, *Oneigentijdse beschouwingen*, p. 180.

⁶ Friedrich Nietzsche, *Over het nut en nadeel van geschiedenis voor het leven*, 104.

“Laat de jonge ziel op zijn leven terugblikken en de vraag stellen: wat heb je tot dusver waarlijk liefgehad, wat heeft je ziel aangetrokken, wat heeft haar beheerst en tegelijk gelukkig gemaakt? Zet deze dingen op een rij en misschien leveren zij, door hun aard en hun volgorde, een wet op, de fundamentele wet van je eigenlijke zelf.”⁷

En het zijn precies deze vragen die volgens Nietzsche door je ware opvoeders teweeg worden gebracht en waar het in het onderwijs om moet gaan: Ken Uzelve.

Maar het is belangrijk hier om duidelijk te maken wat we dan bedoelen met die zelf. Ik bedoel hier namelijk allerm minst mee dat het onderwijs een navelstaren moet worden waarbij gezocht moet worden naar een zelf, een kern, die ergens diep vanbinnen schuilt. Nee, wie je waarlijk bent, komt niet tevoorschijn door alles weg te denken of op te schorten. Wie je bent is juist precies je bewondering voor taal, je fascinatie voor geschiedenis of je interesse in de werking van getallen. In andere woorden: hoe je je verhoudt tot alles om je heen; tot wat er is en wat er (nog) niet is; hoe je je verhoudt tot de grote maatschappelijke problemen én oplossingen.

Nergens wordt dit in mijn ogen zo mooi gedacht als bij de Franse fenomenoloog Maurice Merleau-Ponty, tijd- en gespreksgeenoot van De Beauvoir, Camus en Sartre. Waar de meeste filosofen *eerst* zoiets als een bewustzijn denken dat zich *vervolgens* heeft te verhouden tot de wereld, is voor Merleau-Ponty mens-zijn altijd al een samensmelting van die twee: “Wij zijn met de wereld en met de anderen vermengd in een onoplosbare samensmelting.”⁸ We moeten volgens hem geen onderscheid maken tussen het subject en de wereld, nee de wereld, de situatie, is altijd al onderdeel van de subjectiviteit.⁹

Zijn we daardoor minder vrij? In tegendeel! “Want dit betekenisvolle leven, deze zekere betekenis van de natuur en van de geschiedenis die ik ben, beperkt niet mijn toegang tot de wereld, maar is juist mijn middel om ermee in contact te treden.”¹⁰ Zo ‘Ken ik Mijzelve’ dus pas als ik de wereld inga. En doordat ik mij manifesteer in de wereld schep ik zowel de wereld als mijzelf in die wereld en leer ik mijzelf kennen. De individualiteit ligt dus niet *in* het subject besloten, maar in zijn relatie met de wereld:

“Pas door zonder beperkingen en zonder voorbehoud te zijn wat ik nu ben, wordt het mij mogelijk voort te gaan; eerst door mijn tijd te leven kan ik de andere tijden begrijpen; eerst door mij in het heden en in de wereld te laten verzinken, door vastbesloten op mij te nemen wat ik

⁷ Friedrich Nietzsche, *Oneigentijdse beschouwingen*, 180.

⁸ Maurice Merleau-Ponty, *Fenomenologie van de waarneming*, 578.

⁹ Maurice Merleau-Ponty, *Fenomenologie van de waarneming*, 573.

¹⁰ Maurice Merleau-Ponty, *Fenomenologie van de waarneming*, 579.

slechts bij toeval ben, door te willen wat ik wil door te doen wat ik doe kan ik hierboven uitstijgen. De vrijheid kan mij alleen ontgaan als ik probeer mijn natuurlijke en sociale situatie te boven te komen door de aanvaarding ervan direct al te weigeren, in plaats van de natuurlijke en menselijke wereld hierdoorheen te verenigen.”¹¹

Om dit punt te verduidelijken citeert Merleau-Ponty aan het einde van zijn hoofdwerk *Fenomenologie van de waarneming* een passage uit de roman *Oorlogsvlieger* van Antoine de Saint-Exupéry:

Er is brand, je zoon zit erin gevangen, je moet hem redden... Je zou, als je schouder een obstakel vormt, hem verkopen voor een schouderstoot. Je zit geheel in je handelen zelf. Je bent je handelen... Je verandert jezelf... In een duizeling toont zich je eigenlijke betekenis. Het is je moeten, je razernij, je liefhebben, je trouw, je vindingrijkheid... De mens is niets meer dan een knooppunt van betrekkingen; het zijn alleen die betrekkingen die tellen voor de mens.¹²

We zijn, aldus, ons in-de-wereld-zijn. Het ‘Ken Uzelve’, wat voor mij de kern van het onderwijs moet zijn, moet zodoende dus gericht zijn op ons in-de-wereld-zijn, in het inzicht *dat* en onze verantwoordelijkheid *voor* het ‘knooppunt van betrekkingen’ dat we zijn. Bovendien krijgt mijn oproep om in verzet te komen hier dus nog meer lading: je *bent* je in-verzet-komen; wij als mensheid *zijn* hoe we nu met deze wereldwijde crisis omgaan. En sterker nog: pas door dit in-verzet-komen leren we pas werkelijk wat het betekent om mens te zijn en ontdekken we wat onze werkelijke prioriteiten zijn.

Merleau-Ponty laat dus zien hoe we ons handelen zijn en hoewel we hier veel van kunnen leren over onze verhouding met de wereld (die we dus *zijn*), moeten we zijn tekst niet al te gemakkelijk als activistisch pleidooi interpreteren dat de schreeuwerige retoriek van de revolutie hanteert om op te roepen ‘nú te handelen!’ Het gaat er om dat we onszelf niet los denken van die wereld. Hoe politiek geëngageerd hij ook was, Merleau-Ponty was tenslotte bovenal een filosoof. En wat filosofie voor hem is schrijft hij in het voorwoord van het hier besproken boek: “Werkelijke filosofie betekent de wereld opnieuw leren zien.”¹³ En het zijn juist de momenten van onderbreking, die ons uitnodigen om de tijd te nemen opnieuw te kijken.

De vlinder in het klaslokaal

Wat betekent dit alles nu voor het (denken over) onderwijs? Barbara de Kort sloot zich met de volgende woorden aan bij het essay van IJsseling:

¹¹ Maurice Merleau-Ponty, *Fenomenologie van de waarneming*, 579-580.

¹² Maurice Merleau-Ponty, *Fenomenologie van de waarneming*, 580.

¹³ Maurice Merleau-Ponty, *Fenomenologie van de waarneming*, 49.

“De wereld om ons heen legt andere accenten: die vraagt niet om ‘stil weten’, maar om meetbare resultaten, prestaties, rapporten. We moeten ons niet in die hoek laten dringen. Ik ondersteun graag de oproep om tijd te nemen, te vertragen en met elkaar het gesprek (blijvend) te voeren over wat er echt toe doet. Dan komen we weer uit bij bezielend en bezield onderwijs.”¹⁴

Helaas lijkt juist precies dit nu niet te gebeuren. Het onderwijs is ‘onderbroken’ a la IJsseling, maar in plaats van de tijd te nemen om met nieuwe ogen te kijken, wordt geprobeerd alles zoveel mogelijk op dezelfde voet door te laten gaan. Als iedereen haar of zijn diploma maar haalt, overgaat of zijn of haar studiepunten kan behalen – dat is pas geslaagd crisismanagement! Dit is begrijpelijk, maar tegelijkertijd lijken we hiermee de ‘vlinder die plots door het lokaal vliegt’ te ontkennen. Terwijl de werkelijkheid aan onze greep ontsnapt, proberen we de werkelijkheid weer krampachtig terug naar onze greep te vormen. Zonde, want juist doordat de werkelijkheid aan onze greep ontsnapt, kan zij een nieuwe vorm aannemen. Door het diploma meteen tot grootste zorg te maken in deze situatie, dat ‘sluitstuk van de oude vorm’, ontnemen we onszelf de kans om echt iets te leren en echt iets te veranderen.

Oog hebben voor het bijzondere, voor een vlinder in het lokaal, of voor een pandemie, het komt op hetzelfde neer: de wereld vanuit openheid tegemoet treden en vervolgens je verantwoordelijkheid nemen voor die wereld door in die wereld te handelen. Zorg ervoor dat het onderwijs, het domein waarin deze houding moet worden ontwikkeld, niet te lijden heeft onder de geslotenheid en de blindheid die zij juist probeert (of zou moeten proberen) te bestrijden. Durf je plannen los te laten, juist daar waar het onzeker is. Daar gebeurt het. Sta open. En neem de tijd om de wereld, en het onderwijs, opnieuw te (leren) zien.

¹⁴ Zie: https://www.paboweb.nl/themas/33#section_709